

Joanna GÓŹDŹ
Ewa WYSOCKA

Postawy życiowe młodzieży licealnej i ich wybrane – społeczno-demograficzne – korelaty

Summary

The paper presents the analysis of life attitudes/attachment styles among secondary school teenagers in terms of selected factors that determine their development. The authors draw on the fundamental assumptions of E. Berne's theory of transactional analysis, as well as on the model of attachment styles, created by K. Bartholomew and L.M. Horowitz, which describes the individual's attitudes towards self and others and emphasizes the fact that the attitudes are determined by the environment in which the person lives. Research data indicate that secondary school teenagers tend to have positive views of self, although they exhibit negative attitudes towards others. This points to a dismissive-avoidant model of attachment (I am OK, You are not OK), characterized by drive for self-reliance and a tendency to avoid emotional intimacy in interpersonal relations. The research reveals that the most significant correlates of attitudes towards self include such variables as gender, age and mother's education level, whereas the individual's opinions of others are influenced by the person's religiosity as well as his or her mother's education level.

Wprowadzenie

Analiza transakcyjna jest koncepcją osobowości, w której wyróżnia się cztery poziomy jej analizy, związane z pojęciami: skrypt życiowy, stany *ego*, transakcje oraz gry. W niniejszym opracowaniu odnosimy się jedynie do pojęcia skryptu, które uznajemy jako wyjściowe i wystarczające dla czynionych tu analiz w obszarze przyjmowania przez jednostkę jednej z czterech pozycji życiowych (Domachowski, 1991; Harris, 1987).

Postawy/pozycje życiowe, egzemplifikowane przez stosunek do własnej osoby i innych ludzi, można ujmować jako swoiste wymiary osobowości, odzwierciedlające poczucie własnej wartości oraz sposób oceny innych ludzi – spostrzeżenie ich jako godnych *versus* niegodnych zaufania, co warunkuje mo-

tywację do nawiązywania z nimi bliskich relacji lub tendencję do unikania wchodzenia w bliskie związki.

W analizie postaw życiowych, ujmowanych jako stosunek do siebie i innych ludzi, oparto się na dwóch koncepcjach: analizie transakcyjnej, której twórcą jest Eric Berne (1961, 2004), zaś Thomas A. Harris (1987, 2009; por. R. Rogoll, 2010) wyodrębnia i opisuje cztery postawy życiowe (*ja jestem OK – wy jesteście OK; ja nie jestem OK – wy jesteście OK; ja nie jestem OK – wy nie jesteście OK; ja jestem OK – wy nie jesteście OK*), oraz na modelach więzi emocjonalnej Kim Bartholomew i Leonarda M. Horowitza (1991, s. 226–244), którzy wyróżniają cztery style przywiązaniowe (*styl ufny, zaabsorbowany, lękowo-unikający, odrzucająco-unikający*), egzemplifikujące owe postawy i dające się w nie wpisać. Postawy i style opisujące typ relacji z innymi są zatem ze sobą wzajemnie powiązane.

Postawy życiowe i style przywiązaniowe kształtują się w procesie wychowania i socjalizacji, a zatem stanowią wynik oddziaływań podstawowych agend socjalizacyjnych, których społeczne ulokowanie ma znaczenie dla jakości tych oddziaływań. Dlatego też dokonano próby analizy zróżnicowań deklarowanych postaw życiowych, wyznaczanych zmiennymi społeczno-demograficznymi, określającymi pozycję badanych zajmowaną w strukturze społecznej.

Podstawy teoretyczne badań

W toku doświadczeń życiowych zdobywanych w relacjach z innymi ludźmi, rozwija się w jednostce system skryptów, wyznaczających ostatecznie pozycje życiowe, w których zawarte są informacje o tym, ile jest warta ona sama i ile są warci inni ludzie. Jeśli uwzględnimy stosunek do samego siebie i innych ludzi, można – zdaniem Harrisa (1987, s. 52–70; por. 2009) – wyróżnić cztery pozycje życiowe, z których trzy pierwsze kształtują się we wczesnym dzieciństwie (są nieświadome, oparte na emocjach i wyobrażeniach), czwarta zaś jest wynikiem świadomej i samodzielnej decyzji autokreacyjnej podejmowanej przez jednostkę (oparta jest na myśleniu, wierze i działaniu), stanowiąc rezultat poznawczego opracowania różnych doświadczeń życiowych (relacyjnych). Nakładają się one na style przywiązania, wyróżnione przez Kim Bartholomew i Leonarda M. Horowitza (1991, s. 226–244). W modelu tym wskazuje się dodatkowo, że obraz siebie (pozytywny i negatywny) skorelowany jest z obrazem innych ludzi (pozytywnym i negatywnym), stanowiąc konsekwencję doświadczeń zdobytych w relacjach interpersonalnych (Bartholomew i Horowitz, 1991, s. 227).

Dokonując charakterystyki postaw (pozycji) życiowych w ujęciu Harrisa (1987), z uwzględnieniem stylów przywiązaniowych wyodrębnionych przez Bartholomew i Horowitza, uzyskujemy cztery sposoby funkcjonowania jednostki w relacjach z innymi ludźmi wyznaczane przez jakość doświadczeń wychowawczo-socjalizacyjnych:

- **„Ja nie jestem OK – wy jesteście OK” – styl zaabsorbowany.** Jest to najwcześniejsza pozycja życiowa, którą określa dominacja poczucia bezradności („Ja bezradne”), uczucie konieczności doznawania opieki, wsparcia i aprobaty ze strony innych ludzi, decydujące o sposobie funkcjonowania w relacjach jako jednostki zależnej od innych (deprecjacja „Ja”). Wynika to z negatywnego obrazu siebie i jednocześnie pozytywnego obrazu innych ludzi, wiąże się zaś z nadmiernym zaabsorbowaniem relacjami z innymi ludźmi, którzy postrzegani są jako źródło wszelkich gratyfikacji, stąd konieczne jest podporządkowanie się im. Jednostka poszukuje akceptacji innych ludzi, pozostając od nich zależna, gdyż z obawy przed odrzuceniem z ich strony staje się wobec nich uległa i gotowa do spełniania ich oczekiwań („Ja wtopione” we wspólnotę).
- **„Ja nie jestem OK – wy nie jesteście OK” – styl lękowo-unikający.** To druga pozycja życiowa, wyznaczana poczuciem odrzucenia przez innych, niemożnością liczenia na ich wsparcie. W rezultacie tego jednostka wycofuje się z relacji społecznych, a nawet odrzuca w dorosłości wszelkie przejawy sympatii ze strony innych ludzi (deprecjacja „Ja” i deprecjacja „poza-Ja”). Negatywny obraz siebie i negatywny innych ludzi wynika z lęku przed bliskością i powoduje wycofanie społeczne (jednostki „podwójnie przegrane”). Przyjmując taką perspektywę widzenia siebie i innych, jednostka jest niepewna siebie, nie ma do siebie zaufania, a inni ludzie postrzegani są podobnie: jako odrzucający i stąd niegodni zaufania. Powoduje to obronne wycofanie się (lęk przed bliskością) wynikające z poczucia zagrożenia związaneego z przewidywanym odrzuceniem („Ja unikające” wspólnoty).
- **„Ja jestem OK – wy nie jesteście OK” – styl odrzucająco-unikający.** Kolejna pozycja życiowa to wynik brutalnego traktowania jednostki przez innych (głównie rodziców), stąd kształtuje się w niej nastawienie negatywne do świata społecznego, stanowiące efekt unikania zranienia ze strony innych i obronnie włączanej agresji (deprecjacja obiektów „poza-Ja”). Pozytywny obraz siebie i negatywny innych ludzi wyznacza odrzucenie lub unikanie bliskości w kontaktach z innymi, stąd jednostka wykształca w sobie poczucie samowystarczalności, które zastępuje naturalną potrzebę więzi, zdeprecjonowaną przez negatywne doświadczenia zdobyte w relacjach z innymi. Dlatego też jest podejrzliwa wobec motywów działania innych, wątpi w ich uczciwość i dobre intencje, musi więc zdystansować się od nich, ograniczyć potrzebę intymności, włączyć potrzebę autonomii, niezależności i samowystarczalności, którą wpisuje w swoją tożsamość („Ja odrzucające” wspólnotę).
- **„Ja jestem OK – wy jesteście OK” – styl ufny.** Ostatnia z pozycji życiowych jest przekonaniem zwerbalizowanym i opartym na osobistej decyzji podjętej świadomie. Opisuje ją przeświadczenie o tym, że zarówno „Ja”, jak i „Inni” są godni zaufania i tym samym można obdarzać ich „dobrem”, na

które zasługują. Pozytywny obraz siebie i innych ludzi wiąże się zatem z podstawową ufnością, wynikającą z równowagi między intymnością a autonomią jednostki. Postrzeganie siebie jako osoby godnej miłości, uwagi, szacunku, a innych jako godnych zaufania i akceptujących, zwrotnie kształtuje przekonanie, że można na nich polegać, bez zagrożenia, że zostanie się skrzywdzonym. Jednostka taka funkcjonuje prawidłowo w relacjach zależnościowych: gdy jest zależna od innych i gdy inni są od niej zależni. Cechuje ją równowaga związana z równoprawnym „znaczeniem” potrzeby wsparcia (zależności) i autonomii (niezależności), gdyż zaspokajanie każdej z nich nie powoduje poczucia zagrożenia dla „Ja”. Może zatem zarówno „brać”, jak i „dawać”, traktując to jako naturalny wyznacznik prawidłowego funkcjonowania we wspólnocie, co stanowi podstawę jej kreowania („Ja współtworzące” wspólnotę).

Ponieważ pozycje te stanowią wynik doświadczeń życiowych jednostki, zdobywanych w podstawowych agendach socjalizacyjnych, przede wszystkim w rodzinie, i wpływają na funkcjonowanie w relacjach z innymi w życiu dorosłym, sprawdzono, w jakim zakresie wyznaczają je cechy społeczno-demograficzne (pozycja społeczna).

Założenia metodologiczne i opis próby

1. Cel i przedmiot badań

Badania miały na celu określenie społeczno-demograficznych korelatów postaw życiowych młodzieży licealnej (adolescentów), traktowanych jako przekonania dotyczące własnej osoby i innych ludzi (aspekt poznawczy, skrypty życiowe). Treścią badań była zatem weryfikacja twierdzenia o zróżnicowaniu nastawień intrapersonalnych (Ja OK) i interpersonalnych (Wy OK), które wyznaczane są przez społeczne położenie badanych, określające jakość oddziaływań wychowawczo-socjalizacyjnych. Założono wstępnie, iż nastawienia życiowe (style przywiązaniowe) wyznaczane są przez zajmowaną pozycję społeczną, determinującą jakość oddziaływań wychowawczo-socjalizacyjnych, stąd sformułowano następujące pytania:

1. Jakie postawy życiowe (przekonania o sobie i innych ludziach) prezentuje młodzież licealna (pozytywne vs. negatywne)?
2. W jaki sposób nastawienia życiowe (pozytywne vs. negatywne) wyznaczane są przez zmienne społeczno-demograficzne, takie jak: płeć, wiek, miejsce zamieszkania, wykształcenie rodziców i religijność?

Ponieważ badania miały charakter eksploracyjno-diagnostyczny, zrezygnowano ze stawiania ukierunkowanych hipotez, zakładając jedynie ogólną hipotezę o zależnościach pomiędzy przekonaniami dotyczącymi własnej osoby i innych ludzi a wybranymi zmiennymi społeczno-demograficznymi.

2. Osoby badane

Badaniami objęto młodzież licealną – 151 uczniów (w tym 96 dziewcząt i 55 chłopców): pierwszych ($n=51$), drugich ($n=50$) i trzecich ($n=50$) klas liceów ogólnokształcących województwa śląskiego (Katowice, Gliwice, Tarnowskie Góry). Wiek badanych wahał się od 15–18 lat ($M=16,9$; $SD=0,79$). Liczebność próby jest determinowana uzyskaniem potrzebnych danych opisujących zmienne społeczno-demograficzne, stąd w poszczególnych prezentacjach analiz jest zróżnicowana.

3. Metoda badań

W badaniu wykorzystano dane metryczkowe i opinie uzyskane za pomocą Kwestionariusza Ustosunkowań, przygotowanego przez Annę Sukiennik (2012), który służy do pomiaru poziomu pozytywnego stosunku do własnej osoby i innych ludzi. Narzędzie składa się z 73 stwierdzeń odnoszących się do różnych przekonań i odczuć dotyczących samego siebie i innych ludzi, ocenianych na 4-stopniowej skali Likerta (od 1 – „nie zgadzam się”, do 4 – „zgadzam się”). Pozycje kwestionariusza tworzą dwie podskale: JA–OK i WY–OK. Im wyższy jest wynik w odpowiedniej podskali, tym bardziej pozytywne jest ustosunkowanie do własnej osoby i innych ludzi. Rzetelność mierzona metodą α -Cronbacha w przeprowadzonych badaniach wyniosła dla podskali JA–OK: $\alpha=0,872$, dla skali WY–OK: $\alpha=0,857$.

Poziom ustosunkowań (pozycje, postawy życiowe) wyznaczono na podstawie wyników znormalizowanych (na podstawie średniej i odchylenia standardowego, ze względu na brak normalizacji dla tej grupy wiekowej), natomiast istotność zróżnicowań w zakresie poziomu ustosunkowań wyznaczaną zmiennymi społeczno-demograficznymi sprawdzano za pomocą testu U Manna-Whitneya, stanowiącego alternatywę dla testu t-Studenta dla prób niezależnych w sytuacji, gdy dane nie spełniają założeń koniecznych do zastosowania tego ostatniego (poziom pomiaru rangowy zmiennej zależnej lub nawet skala dychotomiczna, brak wymogu równoliczności grup, rozkładu normalnego i homogeniczności wariancji).

Postawy życiowe młodzieży licealnej i ich społeczno-demograficzne korelaty

1. Postawy życiowe

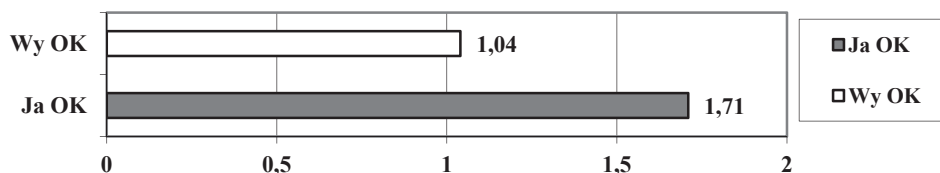
Kwestionariusz Ustosunkowań pozwala określić poziom pozytywnej vs. negatywnej postawy wobec siebie (Ja OK) i innych ludzi (Wy OK), co wyznacza poziom zaufania do siebie i innych, sposób wartościowania siebie i innych, a także poziom samoakceptacji i akceptacji innych ludzi (tab. 1 oraz wykres).

Tabela 1. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) wśród badanej młodzieży (N=150)

Postawa życiowa Poziom	JA OK		WY OK	
	n	%	n	%
Wyniki niskie (N)	17	11,33	22	14,67
Wyniki przeciętne (P)	104	69,34	105	70,00
Wyniki wysokie (W)	29	19,33	23	15,33
Ogółem	150	100,0	150	100,0
Stosunek wyników wysokich do niskich (W:N)	1,71		1,04	

Analiza wyników dotycząca poziomu zmiennej zależnej wykazała wyraźną tendencję do bardziej pozytywnego postrzegania własnej osoby – Ja OK (stosunek wyników wysokich do niskich – W:N=1,71), niż innych osób – Wy OK (W:N=1,05). Uzyskujemy zatem dwa alternatywne obrazy: „Ja – bardziej pozytywne” i „Wy – bardziej negatywne”. Można wnioskować, że młodzież postrzega siebie samą (Ja OK) częściej jako godną zaufania, o wysokim poczuciu własnej wartości, stąd rzadziej wątpi w siebie, własne siły i możliwości, częściej czuje się pewna w sytuacjach społecznych, ma poczucie bycia lubianą i akceptowaną przez innych ludzi, a także częściej przejawia asertywną postawę względem ich oczekiwań. Wiąże się to z większą samoświadomością i tym samym zdolnością do oceny własnych cech wynikającą z doświadczeń z samym sobą, ale może także wynikać z „działania” mechanizmów obronnych osobowości, których funkcją jest jej ochrona „włączana” przez potrzebę własnej wartości.

Wyrażnie odmienna ocena własnych ustosunkowań (nastawień) wobec innych ludzi (Wy OK) określana jest przez widoczny brak obdarzania ich zaufaniem, postrzeganie ich jako egoistycznych i skoncentrowanych wyłącznie na własnych potrzebach, mających też tendencję do wykorzystywania innych, co powodować może poczucie, że inni nie zaspokajają potrzeb jednostki. W rezultacie powoduje to ostrożność i podejrzliwość w kontaktach z innymi, mogącą skutkować tendencją do wycofania z kontaktów i zwiększeniem motywacji do utrzymywania dystansu. Częściej też pojawia się wśród badanych poczucie dyskomfortu w relacjach zależnościowych i lęk przed zranieniem ze strony innych ludzi.

Wykres. Postawy życiowe młodzieży licealnej – stosunek wyników wysokich do niskich – W:N (N=151)

Tendencja do bardziej pozytywnego postrzegania siebie i bardziej negatywnego innych ludzi jest wyraźna, co pozwala sądzić, że tego typu nastawienia mogą ewokować negatywne zachowania wobec innych, które traktowane są jako prawomocne, będąc racjonalizowane przez posiadany przez badanych ich negatywny obraz. W takiej sytuacji jest to adekwatna do posiadanych przekonań o naturze innych ludzi i tym samym obronna reakcja na potencjalne i przewidywane z ich strony zachowania (egoistyczne, wykorzystujące).

Wizja świata społecznego (bardziej negatywna) i własnej osoby (bardziej pozytywna) wskazuje na charakterystyczną dla tej kategorii rozwojowej pozycję życiową, określaną przez styl odrzucająco-unikający (**JA JESTEM OK – WY NIE JESTEŚCIE OK**). Daje to podstawę wnioskowania o tym, iż jest ona wynikiem negatywnych doświadczeń w relacjach z innymi – bliskimi – ludźmi, stanowiąc efekt unikania zranienia z ich strony i obronnie włączanej agresji (deprecjacja obiektów „poza ja”). Adolescencja w sensie rozwojowym wiąże się z krytycznym, i jednak wciąż mającym źródła w idealizmie, stosunkiem do świata społecznego (głównie świata dorosłych), którego uporządkowanie jest w tym okresie kwestionowane. Jest to wynik doświadczanego poczucia zawodu związanego z jakością relacji międzyludzkich, włączającego poczucie samowystarczalności jako swoistej konieczności, zastępującej naturalną potrzebę więzi zdeprecjonowaną przez negatywne doświadczenia zdobyte w relacjach z innymi. Kształtowanie się tożsamości jest – jak wiadomo – wynikiem dokonywania „silnych włączeń” i równie „silnych wyłączeń” w swą tożsamość tego, co uznaje się za „własne” lub „obce”. Jednak można też założyć, iż negatywne doświadczenia w relacjach z dorosłymi mogą się generalizować na cały świat społeczny, generując postawę podejrzliwości wobec motywów działania innych, wątplenia w ich uczciwość i dobre intencje, co powoduje dystansowanie się od nich i ograniczenie potrzeby intymności. W efekcie jednostka musi włączyć potrzebę autonomii, niezależności i samowystarczalności, którą wpisuje w swoją tożsamość („Ja odrzucające” wspólnotę).

2. Społeczno-demograficzne korelaty postaw życiowych

Analizie poddano wybrane zmienne społeczno-demograficzne, które mają różny status: płeć odzwierciedla społecznie i kulturowo przypisane właściwości jednostki, mogące determinować jakość rozwoju; wiek odzwierciedla zmienne rozwojowe (postęp rozwoju) wykształcenie rodziców i miejsce zamieszkania określają jakość środowiska życia, czyli specyfikę oddziaływań wychowawczych, a religijność wyznacza pewne standardy funkcjonowania w relacjach promowane w ideologii religijnej, wszystkie zaś mogą znaleźć odzwierciedlenie – pośrednio lub bezpośrednio – w ukształtowanych postawach życiowych wyrażających sposób postrzegania siebie i innych oraz funkcjonowanie w relacjach z innymi).

Płeć a ustosunkowania wobec siebie – Ja OK, i innych – Wy OK

Płeć jest specyficzną zmienną, która generuje odmienne funkcjonowanie determinowane rozwojowo i społecznie czy kulturowo. Trudno – ze względu na zakres opracowania – dokonać szczegółowej charakterystyki odmiennego funkcjonowania w relacjach warunkowanego właśnie tą zmienną, ale z pewnością jej znaczenie wyznacza zróżnicowanie potrzeb (wśród kobiet silniej zaznaczają się potrzeby zależnościowe, submisyjne, wśród mężczyzn zaś potrzeby niezależnościowe, dominatywne), jak i kulturowo określony status kobiet – niższy, i mężczyzn – wyższy. Może to różnicować głównie przekonania o sobie samym (samoocenę), które mogą odzwierciedlać się wtórnie w jakości przekonań na temat innych osób (tab. 2).

Tabela 2. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) a płeć (N=150)

Płeć \ Postawa życiowa	JA OK				WY OK			
	M	SD	Średnia ranga	Suma rang	M	SD	Średnia ranga	Suma rang
Kobiety (n=95)	108,56	16,10	70,17	6736,5	79,98	13,01	75,76	7272,5
Mężczyźni (n=55)	115,06	16,31	84,97	4588,5	79,5	11,44	75,05	4052,5
U	2080,5				2567,5			
P	0,045				0,924			

Dokonana analiza na podstawie testu U Manna-Whitneya potwierdziła w części te przypuszczenia, gdyż okazało się, iż mężczyźni charakteryzują się bardziej pozytywnym nastawieniem do własnej osoby niż kobiety (kobiety – M=108,56; SD=16,10; mężczyźni – M=115,06; SD=15,31; U=2080,5; p=0,045). Nie przekłada się to jednak na jakość nastawień wobec innych, gdzie nie odnotowano różnic. Oznaczać to może, iż płeć różnicuje głównie nastawienia wobec siebie, co stanowi pochodną nie tylko różnic determinowanych płcią biologiczną, ale i społeczno-kulturową. Brak różnicowania postaw wobec innych może wynikać z powszechnie występującej prawidłowości wśród kobiet – ich skłonności do bardziej pozytywnego postrzegania innych, wśród mężczyzn zaś może być wyznaczany mechanizmem generalizacji przekonań o sobie samym (bardziej pozytywnych) na przekonania o innych (adekwatnie do przekonań o sobie)¹. Uzyskany wynik potwierdza analizy dokonywane na grupie nor-

¹ Narzędzie pozwala oceniać względnie niezależne zmienne – postawy wobec „Ja” i postawy wobec „Wy”, generalnie bowiem mają one tylko 1–14% wariancji wspólnej. Jedynie w grupie dorosłych kobiet występuje wyższa korelacja między obu podskalami – ok. 31% wariancji wspólnej, co wskazuje na istnienie specyficznych powiązań między obu zmiennymi właśnie w tej grupie, które należałoby poddać dalszej weryfikacji. Pomimo względnej niezależności obu typów ustosunkowań, jednak już sama teoria wskazuje na specyficzne powiązania występujące między nimi, jeśli weźmiemy pod uwagę 4 typy postaw życiowych lub stylów przywiązaniowych, ujawniające się jednak w sferze konsekwencji dla funkcjonowania jednostek o zróżnicowanych postawach życiowych/stylach przywiązaniowych.

malizacyjnej (Sukiennik, 2012, s. 31), w których dostrzeżono tę samą prawidłowość wśród osób dorosłych – kobiety wykazały istotnie niższy poziom pozytywnej postawy wobec siebie. Wskazuje to na fakt, iż tendencja ta jest charakterystyczna dla kobiet, niezależnie od wieku, co może wskazywać kulturową determinację samooceny, związaną z waloryzacją płci.

Wiek a ustosunkowania wobec siebie – Ja OK, i innych – Wy OK

Założono, że wiek jako zmienna rozwojowa i determinująca bogactwo doświadczeń w relacjach z innymi ludźmi, a także ich zakres treściowy wynikający z odmiennych zadań rozwojowych, może determinować różnice w zakresie ustosunkowań wobec „Ja” i „Wy”. Autorki miały świadomość, że różnice te będą trudne do uchwycenia ze względu na dużą jednorodność badanych ze względu na wiek, ale przyjęły założenie, że charakterystykę średniej (pełnej) i późnej adolescencji różnicują właściwości rozwojowe (Błos, 1973; Wysocka, 2009/2010, s. 66), gdyż początkowo dominująca tendencja do silnych wyłączeń, opozycji i buntu adolescentów (przede wszystkim wobec dorosłych) podlega zmianom w kierunku silnych włączeń, ograniczania opozycji i przekształcania się form buntu – ogólnie – w kierunku postaw kompromisowych. Głównie ujawnia się to wobec środowiska rówieśniczego, które zwykle traktowane jest jako grupa, w której odnajdowane są dominujące znaczenia przejmowane w procesie konstruowania własnej tożsamości. Jednak można założyć, iż przekłada się to ogólnie na postawy wobec innych, tym bardziej że narzędzie nie różnicuje postaw wobec różnych kategorii „innych”. W badaniach normalizacyjnych potwierdzono zależność postaw od wieku, ale jedynie w grupie kobiet i w odniesieniu do postaw wobec innych (Wy OK), co wskazuje na dominujące znaczenie płci jako moderatora zależności pomiędzy wiekiem a postawami życiowymi (tab. 3).

Tabela 3. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) a wiek (N = 146)

Wiek \ Postawa życiowa	JA OK				WY OK			
	M	SD	Średnia ranga	Suma rang	M	SD	Średnia ranga	Suma rang
15–16 lat (n=48)	114,36	15,74	81,33	3904,00	82,92	10,78	77,45	3717,50
17–18 lat (n=98)	109,74	16,26	69,66	6827,00	80,38	13,90	71,57	7013,50
U	1976,000				2162,500			
P	0,117				0,430			

Jak wskazują wyniki analiz, wiek nie stanowi czynnika istotnie różnicującego go ustosunkowania intrapersonalne i interpersonalne badanych, co może znosić zarówno zmienna płci (negatywnie korelująca z postawami wobec „Ja” i pozytywnie z postawami wobec „Wy”), a także może to stanowić rezultat niewielkiej

liczebności próby i znacząco mniejszej liczebności grupy młodszych adolescentów. Widoczna jest bowiem rozwojowo zaskakująca tendencja do bardziej pozytywnych postaw wobec siebie i innych ludzi w grupie młodszych adolescentów, wyraźniejsza w sferze postaw wobec „Ja” niż postaw wobec „Wy”. Wyniki te należałoby zweryfikować w toku dalszych badań, ale wskazują one na potencjalną zależność postaw życiowych od wieku, co stanowi pewną oczywistość. Jednakże w grupie adolescentów młodszych, bardziej opozycyjnie nastawionych wobec propozycji świata społecznego (bunt, opozycja, kontestacja), wyniki wyższe, określające bardziej pozytywne ustosunkowania, są zaskakujące i mogą wskazywać jedynie na prawidłowość następującą: świadome i bardziej refleksyjne postrzeganie siebie i świata, skutkujące bogatszymi i zapewne bardziej zróżnicowanymi doświadczeniami z samym sobą i z innymi ludźmi, mogą ograniczać pozytywną wizję rzeczywistości i siebie samego. Zgodnie z tezą, że „tyle o sobie wiemy, ile nas sprawdzono” – negatywne doświadczenia życiowe mogą zmieniać kierunek postrzegania rzeczywistości społecznej – z bardziej pozytywnej na bardziej negatywną (jest to jednak hipoteza postawiona *ad hoc*, choć logicznie uzasadniona). Rosnący krytycyzm nie jest zatem zastępowany jeszcze przez postawy kompromisowe, stąd obraz siebie i świata formułowany jest bardziej z perspektywy „zawiedzionych nadziei i rozczarowań” sobą i innymi ludźmi, którzy okazują się mniej idealni, niż wcześniej się zakładało, ale nie potwierdzały tego „samodzielnie i świadomie zdobywane” doświadczenia. W późniejszym wieku jedynie kobiety mają tendencję do bardziej pozytywnego postrzegania innych (wzrost postaw kompromisowych i tolerancyjnych?).

Miejsce zamieszkania a ustosunkowania wobec siebie – Ja OK, i innych – Wy OK

Autorki, dokonując analizy postaw życiowych z perspektywy jakości środowiska życia wyznaczanej miejscem zamieszkania, wyszły z założenia o odmiennej jakości relacji międzyludzkich w środowiskach wielkomiejskich, małomiasteczkowych i wiejskich (tab. 4). Jednakże dokonane analizy, ze względu na dobór próby i nadreprezentację osób badanych z dużych miast, a więc niereprezentatywność badanej próby w tym zakresie, nie stanowią wystarczającej podstawy do wnioskowania w tym obszarze. Ponadto także w szerzej zakrojonych badaniach normalizacyjnych – zmienna ta okazała się nieróżnicująca, z jednym i zaskakującym wyjątkiem – stosunek do innych (Wy OK) kobiet ze środowisk wiejskich okazał się wyraźnie mniej pozytywny niż kobiet z dużych miast (Sukiennik, 2012, s. 33), co jednak wyjaśniano przez zmienną interweniującą, jaką jest poziom wykształcenia (wyraźnie niższy wśród kobiet wiejskich).

Warto tu jednak zwrócić uwagę na wewnętrzne zróżnicowanie obu grup, gdyż osoby pochodzące z dużych miast są wyraźnie bardziej jednorodne w zakresie badanych postaw, co wskazuje, że w środowisku wiejskim występuje więcej czynników różnicujących zarówno nastawienia wobec siebie, jak i innych

ludzi. Możliwe jest zatem, że przy uwzględnieniu innych zmiennych jakość postaw życiowych w analizowanym zakresie, w środowiskach miejskich i wiejskich, wykazałaby swoją specyfikę, współwyznaczaną zespołem zmiennych, które je różnicują. Znaczenie mogą tu mieć: bezpośredniość kontaktów, jakość doświadczeń w relacjach i w bliskich związkach, poziom wykształcenia, poczucie kontroli w relacjach, poczucie bezradności i wiele innych zmiennych osobowościowych. Warto zatem tę tezę sprawdzić w dalszych badaniach, koncepcyjnie i metodologicznie inaczej zaprojektowanych.

Tabela 4. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) a miejsce zamieszkania (N=142)

Postawa życiowa Zamieszkanie	JA OK				WY OK			
	M	SD	Średnia ranga	Suma rang	M	SD	Średnia ranga	Suma rang
Małe miasta (n=41)	111,53	20,75	73,35	3007,50	80,68	15,78	76,77	3147,50
Duże miasta (n=101)	110,99	13,60	70,75	7145,50	81,39	11,59	69,36	7005,50
U	1994,500				1854,500			
P	0,732				0,331			

Wykształcenie matki a ustosunkowania wobec siebie – Ja OK, i innych – Wy OK

Wyjściowo przyjęto założenie o poziomie wykształcenia jako czynniku różnicującym jakość środowiska wychowawczo-socjalizacyjnego i kierowano się wynikami badań walidacyjno-normalizacyjnych, w których wykształcenie różnicowało istotnie posiadane nastawienia do „Ja” i „Wy” (Sukiennik, 2012, s. 32–33). W przywołanych badaniach wystąpiły istotne zróżnicowania w zakresie postaw intrapersonalnych i interpersonalnych wyznaczane poziomem wykształcenia (korelacja pozytywna – im wyższe wykształcenie, tym bardziej pozytywne ustosunkowania), przy czym płeć także stanowiła tu zmienną interweniującą (istotne zróżnicowanie w obu typach postaw wystąpiło wśród mężczyzn, wśród kobiet jedynie w postawach wobec innych). Jest to wynik interesujący, wskazuje bowiem, że wykształcenie kobiet nie powoduje wzrostu ich samooceny (postawy Ja OK), co oznacza, że płeć jest tu czynnikiem zasadniczym decydującym o bardziej negatywnych postawach wobec Ja, czego nie eliminuje nawet wyższe wykształcenie kobiet. Zakładając transmisję postaw wobec siebie i świata społecznego w rodzinie, przyjęto, że także wykształcenie rodziców osób badanych może mieć znaczenie dla procesu kształtowania się ich osobistych postaw wobec „Ja” i „Wy”. Ze względu na odmienny poziom wykształcenia rodziców, odrębnie analizowano różnicujące znaczenie tej zmiennej w odniesieniu do matek i ojców (tab. 5–6).

Zgodnie z założoną logiką współzależności, wykształcenie matek różnicuje postawy życiowe, zaś zróżnicowanie to jest istotne lub zbliżone do istotnego (tab. 5).

Tabela 5. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) a wykształcenie matki (N=131)

Postawa życiowa Wykształcenie	JA OK				WY OK			
	M	SD	Średnia ranga	Suma rang	M	SD	Średnia ranga	Suma rang
Niższe niż mgr (n=60)	107,00	15,82	58,65	3519,00	78,87	13,64	59,94	3519,00
Wyższe mgr (n=71)	114,49	15,80	72,21	5127,00	83,00	12,32	71,12	5049,00
U	1689,000				1766,500			
P	0,042				0,093			

Osoby, których matka ma wykształcenie wyższe, charakteryzują się bardziej pozytywnym ustosunkowaniem do własnej osoby – „JA OK” (M=114,49; SD=15,80), w porównaniu do osób, których matka ma wykształcenie niższe (M=107,00; SD=15,82). Analiza testem rangowym U Manna-Whithneya wykazała, że różnica ta jest istotna statystycznie (U=1689; p=0,042). Podobnie też charakteryzuje badanych, których matka miała wykształcenie wyższe, bardziej pozytywne ustosunkowanie do otoczenia społecznego – Wy OK (M=83; SD=12,32), w porównaniu do osób, których matka ma wykształcenie niższe (M=78,87; SD=13,64). Analiza statystyczna wykazała, że różnica ta jest bliska istotności statystycznej (U=1766,5 p=0,093), a więc można mówić tu o wyraźnej tendencji, opisywanej jako pozytywna korelacja pomiędzy wykształceniem matki a postawami wobec innych.

Pozwala to wnioskować, że transmisja postaw w rodzinie jest kwestią niepodważalną, a choć wykształcenie kobiet nie różnicuje ich osobistych postaw wobec „Ja” – to jednak pozytywnie oddziałuje na kształtowanie się postaw ich dzieci wobec „Ja”. Jest to wynik o tyle interesujący, iż może wskazywać na „przerwanie błędnego koła transmisji” negatywnych przekonań o sobie, determinowanych społecznie i kulturowo zmienną płci. Kobiety – matki, które same nie pokonały zewnętrznych barier destrukcyjnie oddziałujących na ich samoocenę, budują środowisko wychowawcze, w którym istnieje szansa na kształtowanie się bardziej pozytywnych nastawień wobec siebie – „Ja OK”, i jednocześnie wobec innych – „Wy OK”. Wiemy wszak, że oddziaływania socjalizacyjne i wychowawcze ze strony matki ujawniają się głównie w sferze emocjonalnej i społecznej.

Wykształcenie ojca a ustosunkowania wobec siebie – Ja OK, i innych – Wy OK

Podobne założenia poczyniono w zakresie różnicującego znaczenia wykształcenia ojca dla kształtowania się postaw życiowych (tab. 6).

Tabela 6. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) a wykształcenie ojca (N=126)

Postawa życiowa Wykształcenie	JA OK				WY OK			
	M	SD	Średnia ranga	Suma rang	M	SD	Średnia ranga	Suma rang
Niższe niż mgr (n=51)	111,02	15,46	65,31	3331,0	80,18	13,57	63,28	3227,5
Wyższe mgr (n=75)	111,27	16,83	62,27	4670,0	81,92	12,65	63,65	4773,5
U	1820,000				1901,500			
P	0,646				0,956			

Okazało się jednak, że wykształcenie ojca nie jest istotnym czynnikiem różnicującym, co można wyjaśniać, wykorzystując koncepcję roli ojca, która zawężana jest zwykle do oddziaływań w sferze poznawczo-intelektualnej, co powinno przekładać się na kształtowanie przekonań o sobie i innych, ale, jak widać, nie ma tu znaczenia dla realizacji tego aspektu roli ojca jego wykształcenie (rola ojca związana z kształtowaniem postaw życiowych nie jest różnicowana przez jego wykształcenie).

Autodeklaracja wiary a ustosunkowania wobec siebie – Ja OK, i innych – Wy OK

Ze względu na niewielką liczebność próby dokonano zabiegu dychotomizacji autodeklaracji wiary, wyodrębniając dwie grupy porównawcze: areligijną (niewierzący, obojętni religijnie, niezdecydowani) oraz proreligijną (wierzący i głęboko wierzący). Występująca dysproporcja liczebności obu grup może mieć wpływ na ujawniane zależności. Deklarowany stosunek do wiary (tab. 7) nie stanowi czynnika różnicującego ustosunkowania wobec siebie i innych, choć zauważalne są pewne charakterystyczne tendencje, które słabiej ujawniają się w poziomie pozytywnych ustosunkowań wobec Ja i innych, ale widoczne są silniejsze wewnątrzgrupowe zróżnicowania, zależne od podmiotu oceny: Ja – Wy.

Tabela 7. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) a autodeklaracja wiary (N=135)

Postawa życiowa Autodeklaracja	JA OK				WY OK			
	M	SD	Średnia ranga	Suma rang	M	SD	Średnia ranga	Suma rang
Areligijni (n=49)	110,02	18,49	72,84	4152,00	78,60	10,82	67,98	3875,00
Proreligijni (n=86)	111,96	14,45	73,92	6579,00	82,94	14,17	77,03	6856,00
U	2499,000				2222,000			
P	0,880				0,207			

Postawa wobec Ja silniej różnicuje grupę areligijną, zaś postawa wobec Wy jest bardziej zróżnicowana wśród osób proreligijnych. Trudno wyjaśnić tę prawidłowość, wykorzystując koncepcję analizy transakcyjnej, ale w powiązaniu ze słabo zaznaczającą się różnicą poziomów ustosunkowań wobec Ja i Wy, w obu grupach, rysuje się interesujący obraz, który wart byłby pogłębionej analizy i weryfikacji. Można bowiem powiedzieć, że religijność wyznacza w pewnym stopniu wewnętrzną równowagę związaną z pewnością siebie i sposobem wartościowania siebie (grupa bardziej jednorodna). Przekładać się to może na bardziej pozytywne waloryzowanie innych ludzi, ale niejednoznacznie, gdyż – oprócz dosyć wyraźnie bardziej pozytywnych ustosunkowań (Wy OK) w tej grupie – jest ona też wyraźnie bardziej spolaryzowana w swych poglądach (miary rozproszenia). Sugeruje to znaczenie osobistej religijności w kształtowaniu postaw życiowych, jednak niejednoznaczne, co może wynikać z przyjętych standardów oceny innych (wedle założeń własnej wiary), które mogą wiązać się zarówno z tendencją do wybaczenia innym zła (kochaj bliźniego jak siebie samego), jak i surowszą oceną wynikającą z doświadczeń z innymi, którzy nie spełniają standardów wyznaczanych przez religię. Zmienną różnicującą może być tu także autorytaryzm, czy dyrektywność, która skorelowana jest z poglądami prawicowymi, a więc pochodną religijności. Badani mogą tu doświadczać wewnętrznego konfliktu na styku: wizja idealna – wizja realna innych ludzi, wzbudzającego bardziej zróżnicowany sposób waloryzowania innych (powinnościowy, racjonalizowany uznawanymi zasadami religii i rzeczywisty, emocjonalny, związany z postrzeganiem niezrealizowania zasad religijnych przez innych w codziennym życiu). Wyraźnie większe wewnętrzne zróżnicowanie grupy areligijnej w zakresie przekonań o sobie jest także interesujące, wskazuje bowiem, że bardziej charakterystyczne jest dla nich doświadczenie wewnętrznego konfliktu związanego z koncentracją na sobie i zapewne częstszymi wątpliwościami dotyczącymi realizowania siebie wedle określonego wzoru, co sugeruje znaczenie deficytu odniesień do wiary w kontekście formowania obrazu siebie: realnego i idealnego.

Poziom religijności a ustosunkowania wobec siebie – Ja OK, i innych – Wy OK

Zwykle zakłada się, że poziom indywidualnej religijności, stanowiący miarę identyfikacji z wyznawaną religią, a więc wyznaczający jednocześnie kierowanie się zasadami wiary, może mieć większe znaczenie różnicujące jakość przekonań o sobie i świecie odzwierciedlającą się w społecznym funkcjonowaniu. Indywidualna religijność (jej poziom) w sposób specyficzny przekłada się na postawy życiowe badanych (tab. 8).

Osoby deklarujące wysoki poziom indywidualnej religijności wykazują bardziej pozytywne ustosunkowanie wobec innych ($M=83,55$; $SD=13,87$), w porównaniu z osobami deklarującymi jej niski poziom ($M=76,73$; $SD=10,02$). Analiza testem rangowym U Manna-Whitneya wykazała, że różnica ta jest istotna statystycznie ($U=1430$; $p=0,002$). Oznacza to wskazywane wcześniej znaczenie uznawanych zasad religijnych dla formowania się postaw wobec innych,

przy czym wskazywać może także na charakter religijności – a więc jej uwewnętrznienie i emocjonalne przywiązanie do religii (religijność dojrzała, z komponentem emocjonalnym), uruchamiające motywację autoteliczną do bycia jednostką tolerancyjną, akceptującą innych (zasada miłości bliźniego). Poziom deklarowanej religijności nie różnicuje jednak istotnie stosunku wobec własnej osoby, co wyjaśniane może być hipotetycznie, jak wcześniej. Tendencja do bardziej pozytywnej oceny siebie, choć silniej wewnętrznie zróżnicowanej, cechuje tu osoby słabo identyfikujące się z wyznawanymi zasadami wiary, co może sugerować ich większą pobłażliwość „wobec własnych błędów”, ale różnicowaną innymi (niezidentyfikowanymi) zmiennymi. Osoby te charakteryzuje także znacznie bardziej krytyczne i jednoznaczne postrzeganie zachowań i cech innych ludzi (negatywne ustosunkowanie do Wy), którego nie znoszą zasady religijne. Osoby silniej z religią związane zdają się zaś bardziej krytycznie postrzegać siebie, wedle bardziej uwspólnionych kryteriów (zasad wiary) dokonując samooceny, innych zaś postrzegają bardziej przez pryzmat zasady wybaczenia i tolerowania błędów przez nich popełnianych, zgodnie z nakazami uznawanej religii.

Tabela 8. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) a poziom religijności (N=135)

Postawa życiowa Religijność	JA OK				WY OK			
	M	SD	Średnia ranga	Suma rang	M	SD	Średnia ranga	Suma rang
Niska (n=49)	112,59	18,02	70,15	3437,50	76,73	10,02	54,18	2655,00
Wysoka (n=86)	110,39	15,17	66,77	5742,50	83,55	13,87	75,87	6525,00
U	2001,500				1430,000			
P	0,629				0,002			

Praktyki religijne a ustosunkowania wobec siebie – Ja OK, i innych – Wy OK

Podobnie jak wcześniej, przyjęto zasadę dychotomizacji stosunku do praktyk religijnych, wyodrębniając grupę praktykujących regularnie oraz nieregularnie, rzadko i wcale (tab. 9).

Tabela 9. Stosunek do własnej osoby (Ja OK) i do innych ludzi (Wy OK) a praktyki religijne (N=135)

Postawa życiowa Praktyki	JA OK				WY OK			
	M	SD	Średnia ranga	Suma rang	M	SD	Średnia ranga	Suma rang
Nieregularne (n=73)	111,39	17,58	69,87	5100,50	78,23	11,15	59,65	4354,50
Regularne (n=62)	110,91	14,65	65,80	4079,50	84,36	14,23	77,83	4825,50
U	2126,500				1653,500			
P	0,547				0,007			

Wyniki wskazują, że osoby praktykujące regularnie uzyskują istotnie wyższe wyniki, czyli cechuje je bardziej pozytywne ustosunkowanie wobec otoczenia społecznego ($M=84,36$; $SD=14,23$), w porównaniu z osobami praktykującymi nieregularnie, rzadko bądź wcale ($M=78,23$; $SD=11,15$), co potwierdza analiza statystyczna ($U=1653,5$; $p=0,007$). Stosunek do praktyk religijnych nie różnicuje jednak ustosunkowania wobec siebie, choć – jak w wypadku innych wskaźników religijności – jest w grupie osób niepraktykujących wyraźnie bardziej wewnętrznym zróżnicowany. Charakter stwierdzonych zróżnicowań wyznaczanych stosunkiem do praktyk religijnych jest tu analogiczny jak uprzednio, co sugeruje, że regularnie praktykujący to osoby, które jednocześnie są silniej z religią związane, mając wewnętrzną potrzebę ekspresji (kultu) własnej religijności. Może to także wskazywać na aktywizujące wewnętrzne standardy znaczenia praktyk religijnych („przypominanie” zasad wiary).

Generalnie można stwierdzić, iż wiara, religia i religijność stanowią zmienne ważne dla formowania się postaw wobec innych ludzi (Wy OK), wyznaczając bardziej pozytywne ich postrzeganie, nie znajdują zaś jednoznacznego odzwierciedlenia w postawach wobec siebie, których kształtowanie się jest znacznie bardziej złożone, stąd włączają się tu inne mechanizmy, których znaczenia nie badano. Możliwe, że ujawnią się – przynajmniej niektóre z nich – w analizie osobowościowych czynników warunkujących postawy życiowe badanych.

Podsumowanie – dyskusja wyników i refleksja końcowa

Jak twierdzi Eric Berne (1994, 2004), kształtowanie się osobowości wyznaczają komunikaty (werbalne i niewerbalne) przekazywane jednostce w podstawowych agendach socjalizacyjnych (rodzina i najbliższe otoczenie społeczne), w pierwszych latach życia. Dotyczą one wskazań: jak żyć, dokąd dążyć, kim być w przyszłości, kim jestem, kim są inni ludzie i jakie relacje z nimi mnie łączą. Owe decyzje skryptowe, czyli przekonania przejmowane zwykle nieświadomie od najbliższych w procesie wychowania i socjalizacji, decydują o ich nieświadomym uruchamianiu w dorosłym życiu. Pierwotnie natomiast podejmowane są dla uzyskania aprobaty ze strony otoczenia (głaski), później zaś mogą wiązać się z uwewnętrznionymi standardami, których funkcją jest także samoakceptacja. Decyzje skryptowe mają znaczenie dla kształtowania się postaw życiowych (pozycji), w których zawarte są informacje o tym, ile wart jestem ja sam i ile warci są inni ludzie, nie zawsze skutkując rozwojem świadomości i samodzielnie ukształtowanej pozycji, w której ujawniają się pozytywne ustosunkowania zarówno wobec Ja, jak i innych (styl ufny).

Jak wynika z badań, dominująca wśród młodzieży licealnej pozycja życiowa stanowi egzemplifikację jej cech rozwojowych, skutkując tendencją do postawy – stylu odrzucająco-unikającego (Ja jestem OK, Wy nie jesteście OK), co może

wskazywać na niekorzystne doświadczenia życiowe zdobywane w relacjach z innymi, uruchamiające postawy obronne przed potencjalnym, ale spodziewanym, zranieniem ze strony innych (dorosłych wychowawców). Zagrożenie wynikające z przyjęcia takiej pozycji życiowej związane jest z faktem, że wszystkie nowe doświadczenia interpretowane są zgodnie z ukształtowanym nastawieniem życiowym, blokując rozwój ufności w relacjach międzyludzkich.

Dokonane analizy w aspekcie społeczno-demograficznych korelatów kształtowania się postaw życiowych potwierdzają w wielu zakresach – pośrednio lub bezpośrednio – znaczenie jakości środowiska życia (rodzinnego), a także wybranych zmiennych kulturowych, dla przyjmowanych decyzji skryptowych – odmiennie w zależności od ocenianego podmiotu (Ja, Wy). Ogólnie jednak można przyjąć, że świat, w którym jednostka żyje, i jego przesłania mają znaczenie dla przyjmowanych postaw wobec siebie i innych, co z jednej strony potwierdza trafność teorii, a z drugiej wskazuje konieczność działań eliminujących negatywne konsekwencje przyjętych decyzji skryptowych. Znaczenie jakości środowiska życia dla opisu Ja i Wy zestawiono schematycznie poniżej, różnicując kierunek zależności.

Ja OK	Wy OK
Płeć Kobiety (Ja negatywne) Mężczyźni (Ja pozytywne)	Praktyki religijne – nieregularne (Wy negatywne) – regularne (Wy pozytywne)
Wiek Młodszy (Ja pozytywne) Starszy (Ja negatywne)	Poziom religijności – niższy (Wy negatywne) – wyższy (Wy pozytywne)
Wykształcenie matki – niższe (Ja negatywne) – wyższe (Ja pozytywne)	Wykształcenie matki – niższe (Wy negatywne) – wyższe (Wy pozytywne)

Okazuje się, iż postawy wobec Ja różnicowane są głównie przez płeć społeczno-kulturową i zmienną rozwojową – wiek, a także jakość środowiska rodzinnego, w którym wyższe wykształcenie matki wyznacza środowisko promujące zarówno pozytywną samoocenę, jak i bardziej pozytywny stosunek do innych ludzi, natomiast postawy wobec Wy determinowane są dodatkowo zmienną wyznaczającą jakość oddziaływań wychowawczo-socjalizacyjnych w rodzinie, a więc stosunek do religii (silniejsza identyfikacja z zasadami wyznawanej religii i wyższe zaangażowanie w kult religijny).

Wyniki badań, choć niejednoznaczne, jednak wskazują na funkcje środowiska życia w kształtowaniu się postaw wobec siebie i innych ludzi, które zapewne ujawniłyby się silniej i w większym zakresie, w bardziej zróżnicowanej i liczniejszej próbie. Zapewne postawy te współdeterminowane są innymi zmiennymi, np. o charakterze osobowościowym, co będzie przedmiotem analiz w kolejnym opracowaniu, zapowiadany wcześniej przez autorki.

Bibliografia

- Berne E. (1961), *Transactional analysis in psychotherapy*, Grove Press. Inc., New York.
- Berne E. (1994), *Seks i kochanie*, tłum. J. Mikos, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Berne E. (2004), *W co grają ludzie? Psychologia stosunków międzyludzkich*, tłum. P. Izdebski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bartholomew K., Horowitz L.M. (1991), *Attachment styles among young adults: a test of a four-category model*, „Journal of Personality and Social Psychology”, nr 61(2), s. 226–244.
- Blos P. (1973), *Adoleszenz. Eine psychoanalytische Interpretation*, Klett-Cotta, Stuttgart.
- Domachowski W. (1991), *Komunikowanie się normalne i zaburzone – wybrane koncepcje. Analiza transakcyjna*, [w:] H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 144–148.
- Harris T.A. (1987), *W zgodzie z sobą i z tobą. Praktyczny przewodnik po analizie transakcyjnej*, tłum. E. Knoll, wyd. 2, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Harris T.A. (2009), *Ja jestem OK – ty jesteś OK. Praktyczny przewodnik po analizie transakcyjnej*, tłum. E. Knoll, wyd. 3, Dom Wydawniczy „Rebis”, Poznań.
- Rogoll R. (2010), *Aby być sobą. Wprowadzenie do analizy transakcyjnej*, tłum. A. Tomkiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sukiennik A. (2012), *Kwestionariusz Ustosunkowań (KU). Podręcznik*, Pracownia Testów Psychologicznych PTP, Warszawa.
- Wysocka E. (2009, wyd. 2 – 2010), *Doświadczenie życia w młodości – problemy, kryzysy i strategie ich rozwiązania. Próba opisu strukturalno-funkcjonalnego modelu życia preferowanego przez młodzież z perspektywy pedagogiki społecznej*, Uniwersytet Śląski, Katowice.